

табл. 6). У Херсонській губернії їх налічувалося 57, з яких виділялося 11 (див. табл. 7). У Таврійській — таких було 39, а серед найбільших — 13 етногруп (табл. 8).

При всій різноманітності етносів, що населяли Південну Україну, основну масу населення становили східнослов'янські народності, чисельність яких за пореформений період значно зроста, з одного боку, за рахунок природного приросту, а з другого, — масового заселення ними південноукраїнських губерній. Так, частка українців, росіян і білорусів, що проживали в Катеринославській губернії на кінець XIX ст. становила 86,8%, у Херсонській — 86,3% і в Таврійській — 70,8%. В цілому на Півдні України на частку східнослов'янського населення припадало 82,9%.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в основному завершується процес формування української буржуазної нації і визначається сучасний етнічний склад населення Південної України.

Підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що селянські міграції, які набули особливого розмаху у пореформений час, мали серйозний вплив на збільшення чисельності й темпи приросту населення краю, привели до значних змін в його етнічному складі, сприяли розвитку міжетнічних зв'язків, розширенню старих та появи нових, в тому числі, багатонаціональних населених пунктів.

В. М. Заруба (Дніпропетровськ)

Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр.

Кримські походи, здійснені російськими та українськими військами в останній чверті XVII ст., були складовою частиною зовнішньої політики Росії. Якщо до 80-х років вона давала в основному відсіч нападам турецьких й татарських загонів, то, починаючи з Кримських походів, стала проводити активні військові операції в Північному Причорномор'ї, прагнучи захопити його. До речі, в той час європейські держави — учасники антиосманської «Священної ліги» — вели коаліційну війну проти Туреччини. Росія, підписавши «Вічний мир» з Річчю Посполитою і вступивши до цієї коаліції, мала своїми діями «привести до розподілу бусурманську численну силу й татарську, завжди міцну надійність стримати і свободи їй із Криму до сполучення всіх сил у військовий похід на Австрію не допустити»¹.

Хоча Кримські походи стали частиною воєнних дій членів «Священної ліги», Росія, беручи участь у них, прагнула, насамперед, досягти власної мети — припинити напади турецько-татарських військ на Московію, завоювати Північне Причорномор'я і мати в майбутньому вихід до Чорного моря. Вирішуючи ці завдання, В. В. Голіцин, по суті, готував ґрунт для розв'язання морської проблеми імператором Петром I.

Царівна Софія Олексіївна готувалася до походу на Кримське ханство з далекосяжним наміром «підкорити його своїй владі або й зовсім розорити»². Як зазначав М. М. Богословський, в епоху Кримських походів московські урядовці висунули до Туреччини вимоги, зов-

¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1864. — Т. 7. — С. 29.

² История русов. — М., 1846. — С. 181.

сім неприйнятні для неї. Вони виступили з програмою, яку вдалося здійснити лише через сто років імператриці Катерині II, вимагаючи приєднати Крим до Росії і виселити звідти татар в Анатолію, віддати Азов та Очаків, звільнити всіх полонених і виплатити двомільйонну контрибуцію³.

Авантюризм подібних претензій сьогодні очевидна, але тоді уряд Софії та Голіцина сподівався, що здобуття Криму зміцнить його позиції як у самій Московщині, так і на міжнародній арені. У воєнних діях проти ханства брали участь також збройні сили України — гетьманський регимент (городові та наймані полки) і слобідські полки.

Гетьман України Іван Самойлович виступав проти цих походів на Ханат, бо розумів нездійсненність зазіхань московських царів на Крим і відчував невдоволення козацької старшини укладенням союзу Росії з Польщею — давнім ворогом України. В розмовах з своїми однодумцями він відверто висловлював невдоволення як майбутнім походом, так і підписанням російсько-польської угоди, недовговічної, на його думку, через «всюдисущую польську зраду». Проте під тиском Москви старий гетьман змушений був виконувати царські укази.

Голландський резидент у Москві барон Келлер у листах на батьківщину повідомляв, що після підписання «Вічного миру» Росія розірвала дипломатичні стосунки з Кримом — його послі потрапили до в'язниці⁴.

У травні 1686 р. російський уряд надіслав гетьману Івану Самойловичу і запорожцям грамоту, в якій містився наказ зайняти переправи через річки, що їх використовували татари, а також переслідувати їх у разі виявлення в степах.

Російське і українське командування спільно розробили оперативний план, згідно з яким у 1687 р. основний удар по Кримському ханству мали завдати об'єднані сили під керівництвом гетьмана І. Самойловича і князя В. В. Голіцина при підтримці донських козаків та запорожців. У цей же час планувався виступ Яна III Собєського на Поділлі. Щоб розширити кількість учасників «Священної ліги» і добитися підтримки наступу на Крим західноєвропейськими державами, Посольський приказ направив до Бранденбурга, Голландії, Англії та Флоренції посольство В. Т. Постникова, до Людовика XIV — Я. Ф. Долгорукова, а до Швеції і Данії — Б. Михайлова.

Гетьман Самойлович розіслав універсали у полкові міста про підготовку до походу, а в листі до російської царівни радив починати його ранньою весною, коли в степах вдосталь трави і води⁵. Крім того, було вжито заходів щодо охорони південних рубежів від вторгнень татар ще взимку. Цим займалися слобідські полки. На Січ з великим загоном солдатів і козаків прибув стольник Г. Косагов. Запорожцям і донцям послано грамоти з наказом готуватися до війни з татарами⁶.

Головнокомандуючим об'єднаного козацько-московського війська Софія Олексіївна призначила свого фаворита В. В. Голіцина. Полки комплектували: К. О. Щербатов, В. А. Зміїв, О. С. Шеїн, Д. А. Борятинський, В. Д. Долгоруков, П. Д. Скуратов, Л. Р. Неплюев. До скла-

³ Богословский М. М. Петр I: Материалы для биографии.— М., 1940.— Т. I.—С. 207.

⁴ Белов М. И. К истории дипломатических отношений России во время Крымских походов 1686—1689 гг. // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук.— 1949.— Вып. 14.— С. 160—161.

⁵ Чтения Московского общества истории и древностей российских.— М., 1858.— Т. I.—С. 300.

⁶ Літопис Самовидця.— К., 1972.— С. 142; Белов М. И. Указ. соч.— С. 160; Эварницкий Д. И. История запорожских казаков.— СПб., 1895.— Т. II.—С. 609; СПб., 1897.— Т. III.—С. 8; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1852.— Отд. 3.—С. 62.

ду російської армії входили також українські слобідські полки. До 1 березня 1687 р. її чисельність мала становити 100 тис. чол.⁷

Самойлович став збирати регимент ранньою весною 1687 р. Українські літописці й барон Келлер повідомляли, що наприкінці квітня поблизу м. Гадяча гетьман провів великі маневри, в яких взяла участь частина городових і охотницьких полків. Це свідчило про ґрунтовну підготовку української армії до майбутньої війни. На початку травня гетьман перебував під Полтавою з 50-тис. військом, в якому було 9 городових, 2 компанійських і один сердюцький полки. Решту війська І. Самойлович залишив для охорони Лівобережної України, розосередивши її вздовж Дніпра і в Полтавському полку. Як повідомляв Самовидець, в козаки тимчасово було переведено й певну кількість цивільного населення — «где і казаков прибольшало з посольства»⁸.

В той час майже 100-тис. військ В. В. Голіцина зосередилося на берегах р. Мерло. Воно рушило в напрямі р. Орелі, куди з Полтави йшли й полки І. Самойловича. 2 червня російські й українські війська з'єдналися на лівому березі Орелі і повільно рушили в південні степи, не маючи ніяких відомостей про місцеперебування і плани противника.

На початку червня російські та українські війська, збудувавши на Самарі 12 мостів, перейшли її і вийшли у степи. Армії далі рухалися через ріки Кільчень — Татарку — Великі Плеса — Ворону — Осокорівку — Вільну — Кам'янку — Конку. Полки просуваючись безводним, курним степом, страждаючи від спраги і спеки. Одразу далася ознака відсутність досвіду подібних походів. Раніше московські полки воювали з порівняно невеликими турецько-татарськими загонами переважно на своїй території, а в південні степи вийшли вперше.

Через 10 днів вони вже перебували поблизу річки Олби в урочищі Великий Луг. Попереду горіли степи, підпалені татарами. Командири, порадившись, вирішили йти далі, сподіваючись, що не може ж весь степ до Перекопа вигоріти. 15 червня, пройшовши ще 12 верст, військо досягло ріки Янчокрак, де, нарешті, розпочався дощ. Зробивши ще один денний перехід, російсько-українські з'єднання зупинилися на річці Карачокрак. Попереду знову тяглися випалені степи. Самойлович відверто нарікав на дії «нерозумної Москви». За таких умов Голіцин скликав 17 червня військову раду, щоб проаналізувати досвід переходу від р. Мерло до р. Карачокрак і накреслити план дальших дій. Її учасники дійшли висновку, що 220 верст, які залишилися до Перекопа, можна пройти за півтора — два місяці, тобто до кінця серпня. За цей час без провіанту та коней половина війська помре від голоду, а решта буде неспроможно вести бої. Тому рада постановила почати відступ, не чекаючи нападу татар⁹.

Однак, щоб виконати союзницькі зобов'язання, приховати від татар свій відступ і позбавити їх можливості допомогти туркам і Білгородській орді у боротьбі проти польських військ, було вирішено послати до нижньодніпровських фортець Кизикермен та Таванськ окремих загін. До нього ввійшли шуйський полк Л. Р. Неплюєва (9 тис.), два полки графа фон Грагана (2200 чол.), полк Вестофера (1800 чол.) і дивізія Г. І. Косагова — всього 20 тис. чол., а також 20 тис. козаків наказного гетьмана Гр. Самойловича (переяславський, чернігівський, прилуцький, два сердюцьких полки і частина компанійців Новицького)¹⁰. Вони мали вийти до Кам'яного Затону і, з'єд-

⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. I.— С. 192—193; Филарет. Указ. соч.— С. 62.

⁸ Літопис Самовидця.— С. 143.

⁹ Собрание государственных грамот и договоров.— М., 1828.— Т. IV.— № 185.— С. 539—542 (далі — СГГД).

¹⁰ Gordon P. Tagebuch des General Patric Gordon.— Spb., 1851.— В. 2.— Т. 3.— С. 174; Байер С. Краткое описание всех случаев, касающихся Азова.— СПб., 1782.— С. 137.

навшись там із загоном запорожців, здійснити напад на вищеназвані турецькі фортеці.

18 червня Самойлович і Голіцин надіслали в Москву звіти про похід. Князь, всіляко наголошуючи на прагненні російської сторони виконати союзні зобов'язання, написав, що нібито війська дійшли мало не до самого Перекопа, а татари, злякавшись, поховалися, і довелося довго стояти поблизу Карачокрака в очікуванні бою з ворогом¹¹. Навівши багато дріб'язкових подробиць, Голіцин силкувався довести, що кампанія закінчилася успішно.

20 червня відступаючі війська прибули на річку Конку і просто-яли там два тижні, збираючи обоз й підраховуючи втрати.

Прикриваючи спочатку їхній наступ, а потім відступ, донські козаки розбили поблизу Овечих Вод сильний татарський загін, а посланий до Кизикермена загін Г. Косагова і Г. Самойловича завдав поразки ворогу неподалік від урочища Каратевень. Про останній бій у джерелах повідомлялося: «Ратні люди і запорізькі козаки на Дніпрі турських людей побили, взяли на тому бою два судна, а на тих судах прапори та п'ять гармат та турків 29 чоловік; ...ратні ж люди і запорізькі козаки прийшли всі з того бою в цілості»¹².

Фінал першого Кримського походу був дещо несподіваним. Гетьмана Самойловича як противника цієї безглузді, на його думку, війни старшина, підбурювана Голіциним, безпідставно звинуватила у зв'язках з ханом і в підпалюванні степів. Заарештований 23 липня на р. Коломак, він був висланий до Сибіру. Новим гетьманом при підтримці Голіцина 25 липня було обрано генерального осавула І. С. Мазепу. Тоді ж складено і підписано нову українсько-російську угоду — Коломацькі статті, якими передбачалося продовження спільної боротьби проти турецько-татарських агресорів. При цьому гетьманське правління мало надавати продовольство, козаки брати участь у спорудженні оборонних укріплень, а також постійно «чинити всякий военний промисел» над Кизикерменом, Очаковом та іншими турецькими укріпленнями. На Самарі, Орелі й Орчику передбачалося спільними силами спорудити ряд укріплених містечок для захисту Лівобережжя від вторгнень турків і татар¹³.

Незважаючи на те, що перший Кримський похід закінчився цілковитою невдачею, він не дав можливості Кримській та Білгородській ордам прийти на допомогу турецько-татарській армії, що діяла на Балканах. Завдяки цьому походові австрійська й венеціанська армії здобули ряд перемог у Греції, Словенії, Сербії та на морі. Венеціанці високо оцінювали дії російсько-українського війська, особливо під Кизикерменом. Ян III висловив особисто Г. Косагову подяку за те, що він утримав хана у Криму, не випустивши його на Балкани. Та й сам хан визнавав, що війська Г. Косагова і Г. Самойловича не дозволили йому прийти на допомогу буджацьким татарам¹⁴.

Отже, перший Кримський похід певною мірою сприяв ослабленню позицій споконвічних ворогів України — Османської імперії та Кримського ханства. Не минув він безслідно і для українського та російського військ. Цей перший спільний похід у південні степи, на ворожу територію показав необхідність ретельної підготовки подібних акцій, їх надійного тилового забезпечення, постійного зв'язку з продовольчими базами, правильного вибору часу здійснення — переважно ранньою весною. Однією з причин його невдалого завершення була бездіяльність безпосереднього союзника Москви — Речі Посполитої.

¹¹ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 199.

¹² СГГД.— Т. IV.— № 188.— С. 563.

¹³ Там же.— С. 554—557; Полное собрание законов Российской империи.— М., 1830.— Т. 2.— С. 871—879.

¹⁴ Бабушкіна Г. К. Международное значение Крымских походов // Исторические записки.— М., 1950.— Т. 33.— С. 171; Белов М. И. Указ. соч.— С. 170.

Ян III, по суті, проігнорував прохання Голіцина розпочати військові дії ще до початку походу і обмежився посиланням армії С. Яблоновського до Кам'янка, яка звітти повернулася ні з чим¹⁵.

Протягом 1688 р. велася дипломатична й військова підготовка нового походу. В свою чергу, кримський хан здійснив кілька набігів на Лівобережжя й Слобожанщину. Взимку та навесні 1688 р. козацькі полки доклали чимало зусиль для оборони кордонів. «І тоєї ж зими усі полки повиходили й стояли в городах українних наготови»¹⁶, — зазначав Самовидець.

Дізнавшись про цю підготовку, хан з ордою рушив на Волинь і там «шкоди починив за необережністю військ коронних»¹⁷. До глибокої осені татари не залишали в спокої українські землі. У березні вони були розбиті під Царичанкою і Керебердою козацькими роз'їздами городових полків та кінноти під командуванням компанійського полковника Іллі Новицького. Козаки з сотні І. Новицького на чолі з осавулом І. Максимовичем, які перебували на Дніпрі, від Кереберди до Переяслава, повідомляли про переміщення татарських військ у степах. Саме від них дізнався І. Мазепа про те, що в березні хан стояв на Кічкарі, плануючи здійснити напад на Лівобережжя¹⁸. Одержавши цю звістку, козацькі полки вжили відповідних контрзаходів. Зокрема, в лютому І. Новицький, перейшовши Дніпро зі своїм полком і з козаками лубенського та миргородського полків, розбив татарський загін поблизу Тясмина¹⁹. Особливо великих збитків татари завдавали слобідським полкам — охтирському, ізюмському й харківському, на які вони нападали протягом червня — жовтня, захоплюючи великий ясир, палячи міста і села²⁰.

Українські війська не обмежувалися оборонними заходами. На початку року вони стали готуватися до походу на фортеці Кизикермен, Ісламкермен та Очаків. З цією метою на Запоріжжя байдарками і човнами переправляли додаткові запаси продовольства й боеприпасів. Однак з ряду причин великого походу здійснити не вдалося. Лише запорізькі та донські козаки нападали на Азов, Кизикермен й Ісламкермен. У вересні — жовтні 1688 р. було здійснено похід на Очаків. Як свідчило листування І. Мазепа з І. Новицьким, він готувався дуже ретельно: заздалегідь було враховано все до дрібниць — від кількості військ і боеприпасів до перебігу військових дій біля фортеці. Для штурму міста козаки везли 5 гармат. Проте їм вдалося взяти лише два посади й захопити полонених. Операцію здійснив полк Новицького і 1000 козаків переяславського полку. З'єднавшись поблизу Чигирини, вони напали на Очаків і без втрат повернулися додому²¹.

Це була чи не перша серйозна спроба козацтва оволодіти Очаковом. Вже відтоді походи козаків на фортецю здійснювалися постійно аж до кінця XVII ст. Якщо до 1688 р. в них брали участь невеликі загоны запорожців, то після Кримських походів — регулярні військові козацькі формування, і вони набували значних масштабів. Ці походи, як і Кримські, свідчили про початок нового періоду у відносинах з Туреччиною, що характеризувався переходом до активної наступальної боротьби на її факторії в Південній Україні та у васальному Кримському ханстві, а також пошуком нових напрямів цієї боротьби, вирішальним серед яких став очаківський.

¹⁵ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 212—213; Бабушкіна Г. К. Указ. соч.— С. 166—167.

¹⁶ Літопис Самовидця.— С. 146.

¹⁷ Там же.— С. 147.

¹⁸ Центральна наукова бібліотека АН України, відділ рукописів, ф. II, № 14520.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1853.— Т. V.— № 184.— С. 219 (далі — АЗР).

²⁰ Филарет. Указ. соч.— Отд. IV.— С. 134.

²¹ АЗР.— Т. V.— № 184.— С. 219.

Одним з підготовчих заходів до нового походу було спорудження в гирлі р. Самари Новобогородицької фортеці, яка мала прикривати полтавський полк від вторгнень турок і татар й стати базою російського та українського військ. Москва давно збиралася спорудити тут ряд укріплень. Проїжджаючи ці місця по дорозі до Криму в 1680 р., стольник В. М. Тяпкін записав у статейному списку: «У тому місці пристойно для полегшення запасів і перепони шляху бусурманського на Русь град звести земляний і всякими фортецями укріпити, і піхотою й іншими полковими припасами вдоволити, і тримати його міцно без всіляких труднощів...»²². Самійло Величко повідомляв, що царський уряд планував будувати тут фортеці ще в 1684 р.²³ На необхідність їх спорудження вказувала і Софія у листі до Голіцина від 12 липня 1687 р., коли рада йому поставила на Самарі й Орелі фортеці, щоб «зоставити в них усілякі тягости, запаси і ратних людей, аби завше було рятям надійне пристановище, а неприятелям — острах»²⁴. Будівництво фортець передбачалося й Коломацькими статтями.

Підготовчі роботи і саме спорудження Новобогородицької фортеці проводилися з лютого до серпня 1688 р. У них брали участь близько 6 тис. чол. Від набігів татар їх охороняли загони Г. Косагова і Л. Неплюєва. Фортеця була оточена земляним укріпленням у 4 версти. В ній спочатку розміщувався російсько-український гарнізон з 1000 чол., через кілька місяців доповнений загonom з 700 донських козаків²⁵.

18 вересня 1688 р. російський уряд оголосив про новий похід на Крим, а 28 жовтня визначено термін зборів ратних людей — початок лютого 1689 р. і призначені воеводи В. В. Голіцин, Я. Ф. Долгоруков, В. А. Зміїв, О. С. Шеїн, Ф. Ю. Барятинський, В. Д. Долгорукий, А. І. Хитрово, Л. Р. Неплюєв і Б. П. Шереметьєв.

У вересні для спільної розробки оперативного плану походу до Івана Мазепи приїхав Федір Шакловитий, який привіз текст відповідного указу. Гетьман повідомив йому, що українські козаки допоможуть московським ратним людям у святій справі боротьби з ворогом українського народу — кримським ханом. Він порадив почати похід ранньою весною, аби мати корм і воду для коней, а щоб запобігти пожежам — самим підпалити степи ще восени²⁶. Через кілька тижнів з новою царською грамотою на Україну прибув окольничий Леонтій Неплюєв. Він мав разом з козацькою «старшиною помислити накріпко» майбутній похід, розробити його план, визначити кількість людей, артилерії, продовольства.

У вересні гетьман Мазепа розіслав інструкції у визначені ним городові й охотницькі полки про підготовку до походу. У листі до І. Новицького він вказував на сприятливі умови для його здійснення, які створилися на півдні країни, зокрема ослаблення татарських орд внаслідок ведення ними воєнних дій в інших регіонах Східної Європи.

В середині лютого 1689 р. російська армія чисельністю 112 тис. воїнів, оснащених 350 гарматами, розмістилася у задалегідь намічених місцях²⁷. На початку березня до Сум прибув князь Голіцин і провів нараду командирів з участю гетьмана та генеральної старшини для обговорення плану дальших дій. На ній, напевне, найконструк-

²² Статейный список В. М. Тяпкина.— Одесса, 1850.— С. 20—22.

²³ Величко С. Летопись.— К., 1851.— Т. II.— С. 539.

²⁴ СГГД.— Т. IV.— № 118.— С. 564.

²⁵ Літопис Самовидця.— С. 147—148; Костомаров Н. И. Руина.— СПб., 1906.— С. 393—394; Устрялов Н. Указ. соч.— С. 213.

²⁶ Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 339.

²⁷ Соловьев С. М. История России.— М., 1962.— Т. VII.— С. 407; Устрялов Н. Указ. соч.— С. 218—219.

тивніші пропозиції висловив генерал П. Гордон. Суть їх зводилася до того, щоб просуватися вздовж Дніпра і через кожні 4 переходи біля переправ через степові річки будувати невеликі фортеці, в яких залишати гарнізони чисельністю 100 чол. з 2—3 гарматами і відповідними запасами продовольства та військового спорядження. Такі укріплення мали б стати тилловими базами для походу. В них залишалися б хворі та поранені, а також порожні вози для обозу. Спорудження цих укріплень, на думку генерала, налякає татар і, крім того, доведе, що Росія дотримується умов «Вічного миру». Щоб закріпити південні землі за Москвою, Гордон пропонував з допомогою стінобитних і ломових гармат, понтонних мостів, драбин захопити приступом нижньодніпровські турецькі містечка. При цьому в ході штурму річкова флотилія запорожців мала обстрілювати їх з гармат й дробовиків²⁸. Напевне, за тих умов це була набагато реальніша і корисніша для України пропозиція, ніж завоювання Криму. І Голіцину варто було б до неї прислухатися. Однак без погодження з Москвою (на що треба було витратити багато часу) він не міг цього зробити. Тому головнокомандуючий зігнував цю слушну пропозицію.

17 березня 1689 р. армія під командуванням князя Голіцина виступила в похід. Просувалася вона повільно внаслідок весняного бездоріжжя — доводилося будувати мости і гаті через ріки й болота. Лише 17 квітня Голіцин дійшов до р. Орелі, де до його війська приєдналася решта полків російської рати.

Гетьман Мазепа зібрав частину полків у середині березня в Батурині і рушив 17 березня під Ромни, де мав зустрітися з рештою війська, а вже звідти йти на з'єднання з армією Голіцина. Про це свідчили лист гетьмана до Новицького від 14 березня і лист Голіцина у Москву²⁹. Козацьке військо налічувало 50 тис. чол. і, зважаючи на таку велику кількість, складалося, очевидно, не лише з козаків, а й посполитих і міщан. Кожний полк мав обоз і артилерію.

20 квітня на р. Самарі російські та українські війська з'єдналися в 150-тисячну армію³⁰. Узавши в Новобогородицькій фортеці на два місяці припасів, 24 квітня об'єднана армія рушила до Перекопа. Вона минула ріки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Білозірку. Дійшовши 11 травня до ріки Каїрки, Голіцин надіслав двотисячний загін для взяття Ісламкермена, але він не виконав поставленого завдання, навіть не добрався до цього містечка. 14 травня армія вийшла в Зелену Долину. Сюди ж прибув і посланий до Ісламкермена загін. Козаки захопили полоненого, який повідомив, що за 20 верст звідси, біля Чорної Долини, стоїть хан з великою ордою ногайців, кримських і білгородських татар. 15 травня на об'єднані війська, які переходили по кизекерменській дорозі із Зеленої Долини в Чорну, несподівано напали татари. Бій тривав з 2 до 10 години і закінчився поразкою татар. На військовій раді, проведеній ханом тієї ж ночі, було вирішено вранці знову кинути всі наявні сили проти козаків³¹.

О 5 годині ранку 16 травня ханська кіннота разом з білгородською ордою, яничарами і черкесами вдарила в тил російсько-українського війська, що стояло табором в Чорній Долині, і посяла паніку в прилуцькому, стародубському і московських кінних і піших полках. Їх виручили артилеристи, які несподіваним для татарів гарматним вогнем змусили останніх відійти. Перешикувавши кінноту, хан кинув її на лівий фланг колони, де стояли сумський та охтирський слобід-

²⁸ Gordon P. Op. cit.— В. 3.— С. 249.

²⁹ Центральна наукова бібліотека АН України, відділ рукописів, ф. II, № 14743; Устрялов Н. Указ. соч.— Додатки.— С. 357.

³⁰ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 361.

³¹ Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1844.— Т. I.— С. 388—389 (далі — ЗООИД).

ські полки. Слобожанам, яких було у п'ятнадцять разів менше, ніж татарів, довелося витримати важкий бій. На жаль, думний дяк Ємельянов, що керував цими полками, виявився слабким воєначальником. Коли б не російська артилерія, яка знову відіграла татар, українські полки були б знищені повністю. Хоча й так вони зазнали колосальних втрат — з 1500 воїнів вціліло трохи більше 150³². Зелену Долину «перетворили на квітник червоних тюльпанів чи вірніше в море крові», — писали турки³³. За даними Голіцина, надісланими в Приказ, ці полки втратили 563 чол. пораненими, 142 — вбитими і 12 — полоненими³⁴. Відбиті наступ ворога слобожанам допомогли сердюцькі полки, які, виявивши мужність і відвагу, «значний ущербок» йому завдали³⁵. В ході запеклого бою «вбито сина ханського і сина бейського перекопського»³⁶. Слова Самовидця підтвердило повідомлення Голіцина, який зазначав, що «старшина й полковники, кінні й піші билися з тим поганьством мужньо й хоробро, побили знатних мурз і добрих проводців, багатьох і живих піймали, знамена, коні, бутір'я та барцання всіляке побрали, і розповідають полонені, що побито у них і переранено у них значне число, а поранений сам нураддін-солтан та вбито сина каябея Мансурова-Кантимира»³⁷.

17 травня турки й татари знову намагалися зупинити російсько-українське військо. І був «бій великий і жорстокі напуски без перестанку весь день». Зрештою вороги відійшли до Перекопа й, випаливши все довкола, сховалися за його укріпленнями. Як свідчили пізніше полонені татари, хан боявся, щоб російське та українське війська не захопили турецькі фортеці на Дніпрі. Коли ж він дізнався, що війська йдуть до Криму, сховався за перекопським валом, будучи впевнений, що Голіцин до Криму не прорветься.

20 травня війська Мазепи та Голіцина підійшли до Перекопа. Голіцин наказав розбити табір перед перекопськими укріпленнями і став вирішувати, що робити далі.

Не можна погодитися з деякими істориками, які звинувачували Голіцина в нерішучості, боягузстві й малодушності, оскільки він не почав одразу штурм «ничтожной крепостенки» і завоювання Криму, хоча армія рвалася в бій³⁸. По-перше, Перекоп був достатньо укріпленим містом. По-друге, як повідомляли Голіцин і Гордон у своєму щоденнику, військо вже чотири дні йшло без води, закінчилися запаси хліба, внаслідок спеки вигоріла трава в степах³⁹. Люди й коні знесилювали й були неспроможні штурмом взяти цю фортецю, а на її облогу не залишалось часу. Навіть якби вдалося захопити Перекоп, перед ослабленим військом поставала перспектива знову йти голими і безводними кримськими степами, постійно відбиваючи напади ворога. А противник, використавши бездіяльність Польщі й Австрії, зосередив у районі Перекопа близько 150 тис. кінноти. У кількісному відношенні сили були рівні. Але татари знаходилися на своїй території й добре почувалися в степах. Об'єднане військо, відірване від тилових баз, могло стати легкою здобиччю ворога. Пізніше учасник походу свідчив, що хан мав намір навіть здати Перекоп без бою, сподіваючись, що російські раті там перемруть від голоду й спраги, бо фуражу й продуктів у радіусі кількох сотень верст немає, а в місті було лише три криниці (на 150 тис. людей і 10 тис. коней)⁴⁰.

³² Филарет. Указ. соч.— Отд. 4.— С. 135.

³³ ЗООИД.— Т. I.— С. 389—390.

³⁴ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 374.

³⁵ Величко С. Летопись.— К., 1855.— Т. III.— С. 72.

³⁶ Літопис Самовидця.— С. 149.

³⁷ Устрялов Н. Указ. соч.— Додаток 9.— № 20.

³⁸ Там же.— С. 228—236.

³⁹ Там же.— Додаток 9.— № 23; Gordon P. Op. cit.— S. 257—258.

⁴⁰ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 408.

Голіцин зрозумів нереальність планів царського уряду без серйозної підготовки підкорити Крим і розпочав переговори з ханом. Це був єдино правильний вихід з становища, що склалося. Крім того, одне завдання походу — ослаблення татар і відвернення їхньої уваги від Балкан — було повністю виконане.

Князь хотів добитися вигідних для Москви умов, але хан наполягав на виконанні положень Бахчисарайського миру 1681 р. «Хан... прислав кемана-мурзу Сулешова просити миру на попередній шерті, поставлений за думного дворянина Василя Тяпкіна... Ми... в мирних угодах ханові відмовили, позаяк той мир супротивний буде польському союзові» і «нам, великим государям, непотрібний і неприбутковий»⁴¹.

Переговори проходили 20—21 травня. Відомості про їх учасників та хід у джерелах відсутні. Князь Голіцин і воеводи в листах називали тільки прізвище ханського посланця Сулешова. Капітан стрільців В. Сапогов згодом на допитах у Москві показав, що з російського боку до хана їздили хрещені татари Кармашка і Тинбаєєв, а потім — Венедикт Зміїв та брати Яків і Борис Долгоруки⁴². Турецькі джерела називали російським послом Камлук-агу, а татарським — Кемаль-мирзу⁴³.

Бачачи, що хан свідомо тягне час, а військо потерпає від нестатків і спеки, Голіцин наказав зняти табір і спішно відступати у межі Московської держави. Це рішення для багатьох було несподіваним і незрозумілим. Поширювалися навіть безпідставні чутки, що хан підкупив Голіцина джедою золотих талярів⁴⁴. Судячи з джерел, частина війська була незадоволена таким наказом, тому відступала «з наріканням» і поширювала подібні вигадки⁴⁵. Одним із невдоволених був В. Сапогов, який на допитах показував, що «з-під Перекопи кн. Василь Голіцин повернувся невідомо для чого, а під Перекопом промисел йому чинити була можливість і нужди ніякої ратним людям з першого дня не було»⁴⁶.

21 травня російське і українське військо відійшло від Перекопа. Вранці хан побачив, «що невірні, вишикувавши полки свої, ретируютьс»⁴⁷. Вісім дів до самої Січі татари постійно нападали на його ар'єргард — сім піхотних і один кінний полк під командою генерала Гордона. У своєму щоденнику він повідомляв про неодноразові сутички з ворогом, зазначаючи при цьому, що більше, ніж від татарів, військо страждало від спраги, нестачі продуктів і фуражу⁴⁸, чим опосередковано підтвердив причини відступу, вказані Голіциним.

25 травня армія підійшла до Дніпра нижче острова Тавані, а 29 травня на річці Білозірці на неї востаннє напали білогородські татари і черкеси. «Білогородська орда зразу докучала, по сторонах хапаючи найбарзій московських людей»⁴⁹, писав Самовидець. Та «з тими неприятелями були у ратних людей бої великі, на яких вони, ратні люде, того поганства багато побивали»⁵⁰. Турецькі ж джерела повідомляли, що татари наздогнали Голіцина при Данузлу-оба й, «не

⁴¹ Акты археографической экспедиции.— СПб., 1882.— Т. IV.— № 300.— С. 448—449; Устрялов Н. Указ. соч.— С. 227—228.

⁴² Устрялов Н. Указ. соч.— С. 311.— Примітка № 90.

⁴³ ЗООИД.— Т. I.— С. 390.

⁴⁴ Величко С. Летопись.— Т. III.— С. 72—73; Макаревич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. II.— С. 323.

⁴⁵ Летопис Самовидця.— С. 149; Величко С. Летопись.— Т. III.— С. 73.

⁴⁶ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 311.

⁴⁷ ЗООИД.— Т. I.— С. 390.

⁴⁸ Gordon P. Op. cit.— S. 178.

⁴⁹ Летопис Самовидця.— С. 149.

⁵⁰ Устрялов Н. Указ. соч.— Додаток 9.

виймаючи стріл із колчанів, врубалися в лави одними шаблями й навалили цілі пагорби трупів»⁵¹.

Ознайомившись з цими суперечливими свідченнями, можна дійти висновку, що з обох боків були величезні втрати. Ханська кіннота переслідувала відступаючих до місцевості Четь-Каїр. І знову, як тільки російсько-українська армія минула турецькі фортеці, татари залишили її в спокої. Дії хана показували, що Перекопа Голіцин взяти не міг, а завданням татарів у цій кампанії було не допустити російсько-українські з'єднання до нижньодніпровських фортець.

Шлях до Самари, куди армія дійшла 12 червня, довелося пройти в диму й згрищах — татари знову палили степи.

Щоб забезпечити Гетьманщину від постійних вторгнень загарбників і мати базу для наступних походів, Голіцин наказав збудувати в урочищі Сорок Байраків Новосергіївську фортецю. Її споруджували українські козаки і російські ратні люди під керівництвом інженера Вільяма фон Зелена з 20 червня по 18 липня 1689 р. У Новобородицькій фортеці було залишено запаси пороху, гармати, вози, кулі, ядра, продукти, які планувалося використати в боротьбі проти турецько-татарських агресорів. 24 червня з ріки Коломак війська розійшлися на свої «становиська». Самовидець повідомляв, що козацьке військо дуже виснажилося в поході, люди «барзо хоровали, і коні барзо нужні поприходили, і многії з козаків померли, і коні попропадали, а то усе з безводдя»⁵². Цей запис також підтверджував правдивість інформації Голіцина про причини відступу й правильність прийнятого ним рішення. Про загальні втрати даних немає. Однак, судячи з описів боїв, вони були значними.

Відступ від Перекопа знаменував провал далекоюсяжних колоніальних намірів Москви і в ході другого Кримського походу, хоча Голіцин намагався видати його як перемогу. Зазнавши великих втрат, Москва практично не отримала нічого. Другий похід відбувався за вкрай несприятливих умов. Його здійснення ускладнювалося гострою династичною боротьбою за владу між Софією і прибічниками Петра. Причинами невдачі стали також незадовільна підготовка війська до незвичних умов походу, повільна комплектація, зосередження й рух армій, бездоріжжя, відсутність трави й води, нестача засобів, відсутність тилового забезпечення. Голіцин не подбав про надійний тил, щоб з його допомогою утримувати завойовані землі. Новобородицької фортеці, розташованій за сотні верст від Криму, було для цього недостатньо. Крім того, князь припустився помилки, залишивши в тилу своєї армії гарнізони турецьких фортець на Дніпрі. Відіграли негативну роль незвичний клімат і незнайома місцевість. На дії Голіцина вплинуло і відверте небажання Австрії й Польщі виконувати свої союзницькі зобов'язання. Російський посланець Волков дорікав коронному гетьманові Яблоновському за пасивність, внаслідок якої здійснення другого походу ускладнювалося тим, що «всі білгородські, буджацькі, ногайські й інші поганські орди перейшли за Дніпро й навалилися на царські війська»⁵³.

Незважаючи на поразку, спільні походи російського й українського військ на Крим мали певне значення. Ослаблювалася могутність Османської імперії. Їй довелося відмовитися від завойовницьких планів у Європі. Значного удару було завдано й Кримському ханству — знаряддю турецької експансії в Східній Європі. Завдяки цим походам союзники Москви здобули ряд перемог. Зокрема, у 1689 р. султан не наважився наступати на Балканах, дізнавшись про майбутній похід на

⁵¹ ЗООИД.— Т. I.— С. 390.

⁵² Літопис Самовидця.— С. 149.

⁵³ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 241.

Крим. Він був змушений частину дунайської армії перекинути в Очаків, Кизикермен, Азов та інші фортеці.

Кримські походи стали першою спробою Росії в союзі з Україною вести активну наступальну боротьбу з Туреччиною й Кримським ханством за Північне Причорномор'я і вихід до Азовського і Чорного морів. Цей зовнішньополітичний курс Москви продовжувався до кінця XVII ст. і завершився взяттям Азова, Кизикермена, Таванська та інших фортець на Дніпрі.

Кримські походи показали, що для дальшої боротьби необхідна мобілізація значних матеріальних і людських ресурсів, їх ретельна підготовка. Вони свідчили про недосконалі дії командування, слабкі місця російської армії, зокрема її застарілу стратегію і тактику, погане комплектування й забезпечення. Разом з тим ці акції довели величезне значення об'єднання російського й українського військ, які набули перший досвід здійснення дальнього походу за умов відірваності від тилових баз і екстремального клімату й незвичної місцевості. Під час боїв 15—16 травня 1689 р. стало зрозумілим, що російська кіннота не здатна розгромити татарську, але піхотні (сердюцькі) полки надійно захищають від ворожої кавалерії.

Починаючи війну проти Криму, російський уряд прагнув розв'язати назрілу для нього проблему ліквідації турецько-татарського панування на Півдні. Проте в той час ні об'єктивні, ні суб'єктивні передумови для цього остаточно не склалися. Крим став окраїною Російської імперії після тривалої боротьби лише за царювання Катерини II.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».